

סוגיות נבחרות מהמשנה היומית
במבט הלכתי, מדעי
וארץ ישראלי

משנה וארץ

מסכת מעשר שני

כתב: יואל יעקובי

טבת תשע"ז | גיליון 26

מעשר שני היה עולה לירושלים מהלך יום מכל צד... משרבו הפירות התקינו שיהא נפדה סמוך לחומה. ותנאי היה בדבר שאימתי שירצו יחזור הדבר לכמות שהיה. ר' יוסי אומר: משחרב בית המקדש היה התנאי הזה, ותנאי היה: לכשיבנה בית המקדש יחזור הדבר לכמות שהיה.

גבולות ירושלים המקודשת – היבט ארכיאולוגי

הגבול לפדיון מעשר שני מחד ולאכילתו מאידך הוא חומת ירושלים. חומה זו היא סימן לשטח המקודש של העיר. קידוש ירושלים היה אפשרי רק בימי הבית הראשון, ולכן עלינו לחקור אחר גבולות ירושלים בימי שלמה ובעצם בכל ימי הבית הראשון. חז"ל שנוקטים בהגדרה 'עד החומה' מתכוונים בודאי לסימן שהיה מוכר בימיהם בשטח, ולכן עלינו לגלות אלו חומות נראו בירושלים של שלהי ימי הבית השני ועשויים לחפוף את תחומי ירושלים של ימי הבית הראשון.

במאמרנו זה נציע שתי אפשרויות להבנת דברי הרמב"ם הללו ועל פיהן ננסה לבחון את הממצא הארכיאולוגי ואת המסקנות שניתן להסיק מהידע הקיים כיום: האחת היא שהרמב"ם רוצה לומר שירושלים המקודשת היא זו שנתקדשה על ידי שלמה. זוהי הגדרה פשוטה לכאורה, שלפיה מוטל עלינו להכיר את גבולות ירושלים כפי שהיו בימי שלמה.

אפשרות שניה להבין את דברי הרמב"ם היא ששלמה יצר את הקדושה הראשונה הבסיסית של ירושלים, אולם כל עוד ניתן היה להוסיף על העיר אכן הוסיפו עליה וקידשו אותה, ולכן יתכן מאוד שגם חלקים שנוספו לעיר אחרי ימי שלמה אך בתוך ימי הבית הראשון (שבזמנו היו קיימים כל התנאים לקידוש העיר) התקדשו אף הם. מכיוון שכאן אנו עומדים על קרקע פחות מוצקה, כי לא מוכרח שכל שטח שהתווסף לירושלים מבחינה יישובית אכן גם קודש הלכתי, עלינו למצוא הגדרה אחרת כדי לתחום את גבולות ירושלים המקודשת. נאמר כעת בקיצור כי ההגדרה היא הגדרת המשנה עצמה: "עד החומה", ובהמשך נרחיב בכך יותר בעז"ה.

מעשר שני היה עולה לירושלים מהלך יום מכל צד... משרבו הפירות התקינו שיהא נפדה סמוך לחומה. ותנאי היה בדבר שאימתי שירצו יחזור הדבר לכמות שהיה. ר' יוסי אומר: משחרב בית המקדש היה התנאי הזה, ותנאי היה: לכשיבנה בית המקדש יחזור הדבר לכמות שהיה.

השטח המיושב בירושלים מול השטח המקודש

מעשר שני יכול להיאכל (בזמן המקדש) בכל שטח ירושלים המקודשת. מאידך, ניתן לפדותו מעיקר הדין בכל מקום חוץ מאשר בתוך שטח ירושלים המקודשת. הרמב"ם כותב בהלכות בית הבחירה (ו' י"א) על פי המשנה במסכת שבועות (ב ב): "בית דין שרצו להוסיף על ירושלים או להוסיף על העזרה מוסיפין... אין מוסיפין על העיר או על העזרות אלא על פי מלך, ועל פי נביא, ובאורים ותומים, ועל פי סנהדרין של שבעים ואחד זקנים, שנאמר: "ככל אשר אני מראה אותך... וכן תעשו" – לדורות. ומשה רבינו מלך היה". ובהלכה יד: "כל מקום שלא נעשה בכל אלו וכסדר הזה אין קדוש גמור".

למעשה, בכל משך ימי הבית השני לא הייתה מציאות בה כל הרכיבים הללו היו קיימים בו זמנית: בתחילת ימי הבית השני עוד היו נביאים אך לא הייתה מלוכה יהודית עצמאית, בזמן ממלכת החשמונאים, הייתה אמנם מלוכה עצמאית אך כבר לא היו נביאים, ובכל ימי הבית השני לא היו אורים ותומים. יוצא שבכל ימי הבית השני לא הייתה אפשרות להוסיף על קדושת ירושלים. הרמב"ם מציין שגם פעולת קידוש לכאורה שנזכרת ככזו שנעשתה על ידי עזרא הסופר "זיכרון הוא שעשה, לא במעשיו נתקדש המקום". ואף על פי כן ירושלים הייתה קדושה גם בזמן הבית השני ולמעשה עד ימינו, "ובמה נתקדשה? בקדושה ראשונה שקידשה שלמה שהוא קידש העזרה וירושלים לשעתן וקידשן לעתיד לבוא".

מאמר זה בא להציג את הנתונים הארכיאולוגיים ולא לפסוק הלכה

המחקר הארכיאולוגי טוען על פי המידע המצוי כיום כי ירושלים מראשיתה ועד למאה השמינית לפני סה"נ שכנה אך ורק בגבעה המזרחית. רק במאה השמינית, כנראה בעקבות גלות אשור ובריחת פליטים רבים מממלכת ישראל החרבה לעבר ירושלים, אוכלסה הגבעה המערבית ובהמשך אף הוקפה (כנראה על ידי חזקיהו המלך) בחומה שהתגלתה על ידי נחמן אביגד בחפירותיו האינטנסיביות ברובע היהודי לאחר מלחמת ששת הימים. חומה זו היתה בנויה על גדתו של נחל שכמעט ולא נראה היום בשטח, הנחל הצולב, שהתוואי שלו מקביל לתוואי של רחוב דוד (השוק הערבי היורד משער יפו) או רחוב השלשלת של ימינו.

כיום מקובל במחקר כי בזמנו של שלמה המלך ירושלים שכנה על הגבעה המזרחית בלבד ורק היא קודשה על ידו. הדבר נובע מכך שבחפירותיו של אביגד ברובע היהודי (ובעוד מספר חפירות קטנות נוספות) נתגלתה השכבה הישראלית (של ימי הבית הראשון) ישירות מעל סלע האם או בצמוד לשכבת טרה רוסה, שהיא אדמתה המקורית של ירושלים שכבר כמעט ואיננה נראית בה בגלל החורבנות הרבים שעברה.

על פי הקרמיקה (החרסים) תוארכו המבנים הקדומים ביותר לתקופה מאוחרת יותר בתולדות הבית הראשון – המאות ה-7-8 לפנה"ס (זמנו של שלמה ע"פ המחקר המודרני הוא המאה ה-10 לפני סה"נ). על פי זה ירושלים המקודשת לעניין מעשר שני היא הגבעה המזרחית בלבד.

גבולה המערבי של ירושלים של ימי שלמה

ראוי לציין כי בעוד שקטעים מהחומה המזרחית הקדומה של ירושלים, כולל זו של תקופת הברונזה התיכונה (תקופת האבות), נמצאו בעיר דוד, הרי ששרידי החומה המערבית לא נמצאו. בשנת 1927 גילו קראופוט ופיצ'ג'רלד מבנה שלא יכלו לתארך אותו על פי הקרמיקה לימי הבית הראשון, אך "היגיון ארכיאולוגי והיסטורי מסויים וכן אופי הבנייה מרמזים על כך". בשנים האחרונות ערער דוד אוסישקין על קביעה זו, ודורון בן עמי ויאנה צ'חנובץ, מנהלי החפירות בחניון גבעתי בשנים האחרונות, הציעו לזהות במבנה זה חלק ממערך הביצורים של החקרא הסלבקית אותה הם זיהו במרומי הגבעה המזרחית.

לענ"ד נראה כי יתכן והעובדה כי לא קיימת שום הוכחה למציאותה של חומה במערב הגבעה המזרחית מאפשרת לנו לבדוק שוב את ההערכה כי ירושלים בימי שלמה (ובעצם אף קודם לכן) השתרעה על הגבעה המזרחית בלבד. אמנם חפירותיו הנרחבות של אביגד גילו כמות קטנה מאוד של חרסים מראשית ימי הבית הראשון, מה שמעיד כי אזור זה לא היה מיושב באותם ימים, אולם בל נשכח שהמדובר הוא על איזור הרובע היהודי, ולא על איזור הר ציון הדרומי יותר, בו נערכו חפירות בקנה מידה קטן בלבד. אם נוסיף לכך את המסורת בדבר מיקומו של קבר דוד בהר ציון, יתכן ויש כאן סימנים מחשידים לכך שאזור הר ציון כן נכלל בתחומה של ירושלים הקדומה אף בימיה הקדומים ביותר, ולא רק מימי חזקיהו ואילך, כמו איזור הרובע היהודי הצפוני יותר.

הואיל ונושא זה הינו בעל משמעות מעשית לימינו, חשוב להבהיר כי לא באנו במאמר זה לפסוק הלכה אלא רק להציג את הנתונים הארכיאולוגיים ולפרשם עד כמה שידיו יד כהה מגעת. במאמר זה לא יכולנו גם להביא מסורות שונות שהעלו חכמי ישראל בדורות קודמים, דבר הכרחי לפסיקת הלכה בנידון, אלא לתת את הפן המחקרי-ארכיאולוגי.

יחד עם זאת, הבא להבין את דברי גדולי ישראל הללו חשוב שידע כי ההבנה המקובלת כיום בציבור לא הייתה בהכרח זו שעמדה לנגד עיני הדורות הקודמים. כך, למשל, הכינוי 'עיר דוד' מיוחד כיום לחלקה הדרומי של הגבעה המזרחית של ירושלים, המכונה גם 'גבעת העופל'. הדבר מתבסס על ממצאים מימי ראשיתה של ירושלים שנמצאו בגבעה זו. האבחנה כי זוהי עיר דוד המקראית, שמה החדש של מצודת ציון לאחר כיבושה אחרי דוד המלך, מקובלת כיום במחקר הארכיאולוגי כמוסכמה שאין עליה עוררין וככזו היא חלחלה גם לציבור הרחב, אולם לא כך היה עד למחצית השנייה של ה-19 לספירה הנוצרית. עד אז התפיסה המקובלת הייתה כי ירושלים הקדומה היא זו בתוך תחומי החומה העות'מאנית המקיפה את העיר העתיקה עד היום (ומכאן, למשל, הכינוי מגדל דוד למגדל ההרודיאני מסוף ימי הבית השני שבמצודת העיר) ו/או בהר ציון שמדרום לחומה העות'מאנית.

עיר בת שתי גבעות שחוברו לה יחדיו

לפני שנפתח את דיונונו ראוי שנסביר את הטופוגרפיה של ירושלים הקדומה. באמרנו 'ירושלים' בכל הנוגע לעיר עד המחצית השנייה של המאה ה-19 לסה"נ כוונתנו לשתי הגבעות: המזרחית והמערבית. בחלקה הצפוני והגבוה של הגבעה המזרחית שוכן הר הבית ועל שיפוליה הדרומיים שוכן האזור המזוהה כיום כ'עיר דוד'. גבעה זו תחומה ממזרח בערוצו העמוק (ובימי קדם עמוק אף יותר) של נחל קדרון, וממערב בגיא הוא עמק הטירופיאון (עושי הגבינות), כפי שכונה בשלהי ימי הבית השני) גיא זה נשפך בדרום לגיא בן הינום ולנחל קדרון. הגבעה הדרומית-מזרחית כונתה בסוף ימי הבית השני 'העיר התחתונה'. ממערב לגבעה המזרחית נמצאת גבעה נוספת שחלקה הדרומי מכונה כיום 'הר ציון', ואילו חלקה הצפוני נמצא בתוך חומת העיר העתיקה העות'מאנית בת ימינו. גבעה זו מובדלת מהגבעה המזרחית, כאמור, על ידי הטירופיאון, ובמערב ובדרום היא תחומה על ידי גיא בן הינום.

יוצא כי השטח התחום בחומה הראשונה הוא גם השטח ששימש את ירושלים של ימי חזקיהו. יוצא אם כן שהשטח התחום בחומה הראשונה שהוא הוא השטח התחום בחומה מימי הבית הראשון עונה על דרישותינו: מחד הוא מוקף בחומה שהייתה קיימת בימי הבית השני, ומאידך מדובר בשטח שיכול היה להתקדש בימי הבית הראשון. תוואי החומה הראשונה מתואר אצל יוסף בצורה ברורה התואמת גם לממצא הארכיאולוגי העשיר יחסית בכל הנוגע אליה. אם כך, נוכל לומר כי שטח זה בודאי נחשב כקדוש ומוגדר כירושלים המקודשת לעניין אכילת ופדיון מעשר שני.

יש לציין כי יתכן שבירושלים של ימי הבית הראשון היו שטחים מיושבים גם מעבר לנחל הצולב והחומה הבנויה על גדתו הדרומית. גבי ברקאי טוען כי גם באזור הרבעים המוסלמי והנוצרי של ימינו עד לחומה העות'מאנית הצפונית ואולי אף מעבר לה שכנו שכונות נוספות של ירושלים המקראית המכונים אצל הנביאים ירמיהו וצפניה: גועה, גבעת גרב והגבעות. בגלל שמדובר באזור המיושב בצפיפות גם היום השערתו של ברקאי מתבססת על חפירות מועטות בקנה מידה קטן שקשה לבנות עליהן השערות מוצקות. בכל אופן, במידה והשערתו של ברקאי נכונה הרי שמקודש גם השטח המתוחם בחומה השנייה (שהתוואי שלה לא מספיק ברור, אך יתכן שהוא מקביל בחלקו לחומות העיר העות'מאנית של היום, או דרומית יותר בתוך הרבעים הנוצרי והמוסלמי), ואולי אף לשטח המורחב התחום בחומה השלישית שהושלמה סמוך מאוד לחורבן הבית, ושרידיה מצויים (על פי הדעה השלטת במחקר כיום) צפונה לחומה העות'מאנית, בין השאר באזור מגרש הרוסים. אולם בכל הנוגע לשטחים מורחבים אלו לא יצאנו מכלל ספק, בניגוד לשטח התחום בחומה הראשונה שהוא לכאורה מקודש בוודאות.

ממצא

מקורות נוספים לעיון:

הרב אהוד אחיטוב, 'פדיון מעשר שני בירושלים בזמן הזה', בתוך: אמונת עיתך 53, מכון התורה והארץ, כפר דרום תשס"ג.

האנציקלופדיה החדשה לחפירות בארץ ישראל, כרך ב' ערך 'ירושלים'.

רוני רייך, הטופוגרפיה והארכיאולוגיה של ירושלים בתקופת הבית הראשון, בתוך ספר ירושלים – תקופת המקרא, יד בן צבי ירושלים תש"ס, עמ' 96.

נחמן אביגד, העיר העליונה של ירושלים, שקמונה, ירושלים, 1980. בעיקר עמודים: 31-23, 60-44, 74-64.

כמובן, שאסור לקבוע מסמרות על סמך נתונים אלו, אולם 'למיחש – בעיניך', ונקווה שחפירות נרחבות יותר יסירו בעז"ה את הלוט מעל חידת החומה המערבית של ירושלים הקדומה. בכל מקרה, במידה ובהשערותנו יש ממש הרי שלשטח ירושלים של ימי שלמה יש להוסיף גם את אזור הר ציון.

הנוסחה: שטח מיושב מימי הבית הראשון וחומה מימי הבית השני

אולם נראה כי כלל אין צורך בדיונים אלו. ראשית, הרמב"ם אינו אומר כי ירושלים המקודשת היא רק זו שנתקדשה על ידי שלמה. הוא רק אומר שהקדושה הוחלה על ירושלים בימי שלמה כשניתן היה לעשות זאת. לא מן הנמנע שבשלב מאוחר יותר, כששטחה של ירושלים של ימי הבית הראשון גדל, צורפו שטחים נוספים לתחום המקודש, שהרי ניתן היה לעשות זאת אז.

אולם חשובה יותר היא הגדרת המשנה. המשנה, איננה נוקטת בביטוי "ירושלים של ימי שלמה" או "ירושלים של ימי הבית הראשון" כדי להגדיר את האזור המקודש. הן במשנתנו והן במקומות רבים נוספים, משתמשים חז"ל כסימן לתחום המקודש ב'חומה'. לענ"ד נראה ברור כי מדובר על סימן ריאלי בשטח. אמנם המשנה נערכה בזמן שירושלים הייתה חרבה, אך יש להניח שעדיין נראו בה שרידי החומות שנפרצו, או שמדובר על משנה עתיקה, מהימים שבית המקדש השני עמד על תילו.

למעשה, יש כאן שני קווים הנפגשים אחד בשני, ומקום המפגש יסייע לנו לאתר את התחום המקודש: מצד אחד מדובר על חומה שנראתה בשטח בשלהי ימי הבית השני, ומצד שני חייבים להניח שמדובר על שטח שנכלל בתחומה של ירושלים של ימי הבית הראשון, שאלמלא כך הוא לא היה קדוש, כי בימי הבית השני לא ניתן היה לקדש שטח חדש.

אכן, נקודת המפגש הזו קיימת. יוסף בן מתתיהו מתאר שלוש חומות שהקיפו את ירושלים ערב חורבנה (עיקר ההבדל ביניהן הוא בגבול הצפוני של הגבעה המערבית). החומה הראשונה מיוחסת על ידי יוסף לדוד ושלמה והמלכים שבאו אחריהם. בעבר ייחס החומה למלכים נחשב כטעות היסטורית, אולם חפירותיו של אביגד הראו כי תוואי החומה הראשונה, שנבנתה על ידי החשמונאים, מקביל לתוואי חומה מימי הבית הראשון ולעיתים אף עושה בה שימוש.